

Yeni Türkiye: Toplum ve Ekonomi (1923-1945)

Kemalistler de kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, siyasal iktidarın amacının toplumsal ve ekonomik devrimi gerçekleştirmek olduğuna, bu olmaksızın siyasal devrimin sonuca ulaşmayacağına inanıyorlardı. İttihatçılar böyle bir devrimi başaramamışlardı, çünkü birbirini izleyen krizler onları tutucu güçlerle, özellikle Anadolu'daki toprak ağaları ve eşrafla uzlaşmaya zorladı. İmparatorluğu zayıflamaktan ve yıkılmaktan kurtarmak amacıyla iktidara geldiler. Önlerindeki siyasal ve toplumsal seçenekler bu nedenle sınırlıydı. Cumhuriyetçi ya da açıktan laik olamadıkları için, ideolojisi İslam'ı temel alan bir anayasal monarşi kurdular. Krizler ve hazinenin iflas etmesi onları ülke dışından borç almaya ve gelir elde etmek için köylülüğü ezmeye zorladı. Sonuç olarak kırsal kesimi dönüştürmek için gerekli olan reformu gerçekleştiremediler. Ancak köylülerin desteği ve iyiniyeti sayesinde kırsal eşrafla rahatsız bir ittifak içinde birarada yaşamayı başardılar.

Kemalistler tamamen farklı bir durumla karşılaştılar. Dünya Savaşı sırasında sadece imparatorluk çökmekle kalmamış, 30 Ekim 1918 tarihli ateşkes anlaşmasında belirlenen hatların içinde kalan Küçük Asya toprakları da bölünme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. İstanbul dahil olmak üzere Anadolu'nun en değerli bazı vilayetlerinin yabancılar tarafından işgal edilmesi, gelecekte bir

Türk devleti ve ulusunun varlığını tartışma konusu haline getirmişti. Böylesine umutsuz bir durumda Kemalistler, Türk halkının varlığını sürdürmesi için neredeyse her türlü uzlaşmaya istekliydiler. Bu durum ideolojilerine çok yabancı oldukları Bolşevikler'le olan ilişkilerini de açıklar. Kemalistler, yeni bir Türkiye'nin kurulmasını ve var olmasını garanti altına almak için ülke içinde de radikal çözümleri uygulamaya kararlıydılar.

1919'un bahar ve yaz aylarında Türkiye'nin Büyük Suriye'nin yolundan gitmesi ve Batı'nın bölgedeki amaçlarına ulaşmasını kolaylaştıracak biçimde küçük devletlere bölünmesi muhtemeldi. Nitekim Ağustos 1920'de Sultan'a bağlı hükümetin protestosu altında imzalanan Sèvres Antlaşması, Ermenistan ve Kürdistan için manda yönetimleri sağlandı, batı Anadolu'daki İzmir bölgesinde Greklere büyük haklar verdi ve Boğazları Milletler Cemiyeti'nin denetimine soktu.¹

Yerel eşraf grupları bütün Anadolu'da yabancı işgaline karşı direniş örgütlemeye başlamışlardı. Ancak bu direniş yereldi ve amacı ulusal değil cemaat çıkarlarını korumaktı; pek çok eşraf refahlarını güvence altına almak için Büyük Güçler'den biriyle uzlaşmak istiyordu. Ülkenin çeşitli bölgelerinde "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" içinde örgütlenen insanlar bu insanlar için ulusal mücadele nosyonu ikinci derecede önemliydi. Bunlar sadece umutsuz görünen bir durumundan kurtulmak istiyorlardı.

İstanbul'da Sultan ve onun ulusal direnişin odağını oluşturabilecek çevresi, Londra'nın sadece müşterilerine merhametli davranacağı umuduyla, kendilerini Büyük Britanya'nın insafına bıraktılar. Onları tuzağa düşmekten koruyacak hemen her sonuca razıydılar. Ulusal ekonomi bir yana, ulusal ya da ulusal egemenlik kavramına bile inanmıyorlardı; tam aksine, arkaik geleneklere dayanan kendi iktidarlarının temelini meydan okuduğu için bu tür fikirleri yıkıcı buluyorlardı.

Kemalistler, Türk toplumunun daha üst düzeyinden ulusal harekete çok sınırlı bir destek ve coşku sağladıkları için, başka yöne, köylülere ve işçilere yönelmeyi düşündüler. Bu durum ulusal hareketin taraftarlarını endişelendirdi. Gazeteci Ahmet Emin (Yalman) *Vakit* gazetesindeki köşesinde (18 Ocak 1923) bu kaygıyı dile getirdi. "Ekselansları Mustafa Kemal Paşa, geleceği hazırlayabilecek en büyük güçtür. Ne var ki bu güç, bir ulusal çabaya önderlik edecek yerde, Halk Partisi'ni kurarak sınıf mücadelesine sapma isteği gösteriyor." Aslında liberallerin endişesi yersizdi. Çünkü 1920'lerde Türkiye, Kemal'in yönelebileceği toplumsal güçlerden yoksundu.

Sanayi olmadığı için adını hak eden bir işçi sınıfı da yoktu. 1915 yılının sanayi istatistikleri, o sırada nüfusu 15 milyon olarak hesaplanan günümüz Türkiyesi'nin sınırları içinde, yaklaşık 14.000 işçi istihdam eden sadece 182 sanayi şirketinin varlığını ortaya koyar. Ulusalcılara gönderilen Sovyet elçisi Aralov'la yaptığı bir konuşmada Kemal, tarihin kötü kartı nedeniyle üzüntü duyduğunu, Sovyetler'in şansına gıpta ettiğini söyledi: "Rusya'da sizler savaşçı ve deneyimli bir işçi sınıfına sahipsiniz. Ona dayanabiliyorsunuz ve o da güvenilir bir sınıf. Bizde böyle bir işçi sınıfı yok. [Anadolu'daki] köylülere gelince, onların da fazla ağırlıkları yok."²

Kemalistler başka devrimci hareketler gibi köylülüğe yönelebilirlerdi. Burada da Türkiye'nin, Meksika, Rusya, Hindistan ya da Çin gibi tarihsel örneklerden farklı olduğu görüldü. Türkiye'de, toprak ağalarını mülksüzleştirerek ve topraklarını köylülere dağıtarak devrime kazanılabilecek, toprak açlığı çeken bir köylülük yoktu. Nüfusun çok ve artmakta olduğu, toprağın yetersiz kaldığı pek çok Üçüncü Dünya ulusunda gördüğümüz tipte klasik bir toprak sorunu da yoktu. Ancak pratikte, tarım ticarileştikçe toprağın fiyatı yükseliyor ve toprak az sayıda kişinin elinde toplanıyordu. Bu durum, bölgesel gerilim ve çatışmalara

yol açtı, ancak genelde talebi karşılamaya yetecek kadar toprak vardı. Nitekim, büyük holdinglerin Anadolu'nun çeşitli kesimlerindeki arazileri dışında Türkiye bir küçük toprak sahipleri ülkesi olarak kaldı. Toprak ağalarının siyasal sistem içindeki nüfuzları, sayısal güçlerine uygun değildi.

Tarımsal Türkiye'nin asıl sorunu toprak yetersizliği değil, sürekli savaşların ve nüfus kaybının ağırlaştırdığı iş gücü yetersizliği idi. Tarımsal iş gücü eksikliği Dünya Savaşı sırasında öylesine kritik bir noktaya geldi ki, hükümet ucuz iş gücü sağlamak ve hayati besin maddelerinin üretimini sürdürmek için *corvée* (angarya -çn.) uygulamak zorunda kaldı. 1923'te yeni devletin sınırları içindeki nüfus yaklaşık % 20 oranında azalmıştı. Toprak dağıtımı toprak ağalarının elindeki iş gücü miktarını önemli ölçüde azaltabilirdi. Bu durumda toprak ağaları daha yüksek ücret ödemek zorunda kalacaklar ve toprak kiralari düşecekti. Bu iki durumu gözönüne alan toprak ağaları toprak reformuna ya da kırsal kesimde herhangi bir yapısal değişikliğe karşı çıktılar. Kemalistler ağır bir yük oluşturan aşar vergisini kaldırarak onların arzularını yerine getirdiler; ne var ki, aynı uygulama İkinci Dünya Savaşı sırasında geri getirildi.

Ancak kıt ve pahalı iş gücü, çiftçileri makineleşmeye, emek yoğun üretimden çok Türk tarım sermayesini oluşturmaya zorlamıştır. Hem Jön Türkler'in hem de Kemalistler'in fazla nüfus sorununu çözmek için tasarladıkları yol budur Model çiftlikler kurup bilimsel çiftçiliğin yararlarını kanıtlayarak çiftçileri modern yöntemler kullanmaya ikna edeceklerini umuyorlardı. Ancak emek ucuz olduğu için bu tasarı işlemedi. Makinalaşmış tarım, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Marshall Planı'na göre tarım makineleri ithal edildiğinde yaygınlaştı. Bunun önemli bir sonucu kırsal işsizlik ve kentlere göç oldu.

Bu yüzden Türkiye'de tarım sorunu nitelik bakımından ekonomik değil, öncelikle siyasal idi. 1920'lerdeki çözüm, ulusal mü-

cadeleyi köylülerin mi yoksa toprak ağalarının mı desteklediği sorununa bağlı olabiliyordu. Durum tersine döndüğünde, toprak ağaları sadece soğuk bir destek verirlerken, köylüler genellikle kayıtsız kaldılar. Bizzat Kemal yurt gezileri sırasında köylünün ne kadar kayıtsız ve ilgisiz olduğunu gördü. Köylülerin Grek ordusunun ilerleyişine hiç aldırmadıkları köylerden geçti. Bu durum karşısında hayretler içinde kalarak bir köylüye, neden işgalciye karşı direniş hazırlığı içinde olmadıklarını sordu. Köylü, Grekler kendi tarlasını işgal etmedikleri sürece bekleyeceğini söyledi. Köylü için bu savaş kendisini ağır vergilerle ezen, ne anladığı ne de ilgilendiği savaşlar için uzak bölgelere gönderen bir devlet destanının bir başka öyküsünden ibaretti.

Köylüler geleneksel olarak sömürülmüşler, kırsal kesimdeki eşraf tarafından kötüye kullanılmışlardı, ancak bu baskıdan devleti sorumlu tutuyorlardı. Her şeyden önce eşraf, köylüyü, kendisine jandarma ve mahkeme gibi baskı araçları sağlayan devletin yardımıyla sömürüyordu.

“Özgürlük, Eşitlik ve Adalet” vaadiyle gerçekleştirilen 1908 Devrim’i çare bekleyen kırsal Anadolu’da umut yaratmıştı. Ancak hiçbir şeyin değişmediği görüldüğünde, geriye sadece, öfke ve düş kırıklığı kaldı. Köylüler anayasal rejimin adil bir vergi toplama yöntemi getireceğini, köyde yasa ve düzeni sağlayacağını, askeri hizmet yükünü azaltacağını ve keyfi devlet uygulamalarına son vereceğini sanmışlardı. Ancak feodal beylerin, ağaların, ve eşrafın iktidarı, devletinkiyle birlikte arttığı için durum daha da kötüleşti.

Köylülerin şikâyetleri köydeki eşraftan çok devlete karşı öfke ve kırgın olduklarını gösteriyordu. Eşraf onlara baskı yapıyor ve sömürüyor, ancak kriz zamanlarında yardım ediyordu. Devlet, ilgisiz, uzak ve kişilikten yoksundu. Ziraat Bankası aracılığıyla kredi vererek yardım etmeye çalıştığında bile, para asla köylüye ulaşmıyordu, çünkü toprak ağası bunu kendi cebine indirebiliyordu.³

Köylünün devlete yabancılaşması, hayvanlarının elinden alındığı, kendisinin de yeterince donatılmamış ve hazırlanmamış olarak ya öleceği ya da yaralanacağı çeşitli cephelere gönderildiği Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da kötüleşti. Hayatta kalır ve durum daha da katlanılmaz hale gelirse, kaçabiliyor ve pek çoklarının yaptığı gibi eşkiya olabiliyordu. 1917'de eşkiyalık hükümetin önemli bir sorunu haline geldi; Türk ve Osmanlı Greklerinin bir araya gelerek çeteler oluşturdukları bildiriliyordu.

Kemalistler, yüzü gülmeyen, katılaşmış bir nüfus devrıldılar. Bu insanlar Kurtuluş Savaşı'nı daha önceki savaşın bir devamı olarak görüyorlar ve birincisinden nasıl kaçmak istedilerse bundan da aynı şekilde kaçmak istiyorlardı. Ulusalçılar orduya asker bulmakta zorluk çekiyorlardı. Köylü, doğal olarak Sultan'ın propagandasına daha açıktı. Ulusalçıların saflarında hizmet etmek onlar için bir görev değildi. Grek istilası, yabancı güçlerin işgali ve iç savaş yüzünden bu yıllarda yaşanan karışıklıklara rağmen, toprak edinmeyi amaçlayan hiçbir ciddi köylü hareketi olmadı. Köylüler genellikle pasif kaldılar ve fırtınanın sona ermesini beklediler. Bazıları, devlete karşı isyan halinde olan eşkiya şeflerinin önderlik ettiği yerel gerilla güçlerine katıldı.

Köylülerin yaptıkları çağrıya açık olmadıklarını gören Kemalistler onlara geleneksel önderleri aracılığıyla, yerel eşraf, din adamları ve şeyhlerle ulaşmak zorunda kaldılar. Kemalistler ile eşraf arasındaki işbirliğinin bedeli, kırsal kesimdeki statükoyu korumak ve hattâ güçlendirmek için yapılan üstü kapalı bir anlaşma oldu. Bu anlaşma, toprak ağalarının güçlü bir unsur olarak içinde yer aldıkları bir partinin, Halk Partisi'nin kurulmasıyla tamamlandı. İki basamaklı, dolaylı seçim sistemi, parlamento içinde reformları engelleyen güçlü bir toprak sahipleri lobisinin varlığını güvence altına aldı. Bu sisteme göre, önce belirli bir seçim çevresindeki seçmenler seçiliyor, daha sonra bunlar meclise girecek seçmenleri seçiyorlardı. 1924 Anayasası'na, özel mülkiyet

güvencesi sağlayan 74. Madde'nin eklenmesi, toprak reformu imkânını ortadan kaldırdı.⁴ Daha sonra hükümet eğitim yoluyla köylünün durumunu iyileştirmeye çalıştı. Genel eğitimin zamanla kırsal Anadolu'nun geriliğini dönüştüreceği umuluyordu.

Tutucu eşrafın ve gelişmemiş burjuvazinin ulusal mücadelede ve cumhuriyetin kuruluşunda oynadığı role rağmen, yeni devlete, Kemalist hareketin çekirdeğini biçimlendiren, asker ve sivil gruplardan oluşan bir entelijansiya hâkimdi. Rusya'dan gelen bazı Türkler tarafından İstanbul'a ithal edilen Rus fikirlerinin etkisi altındaki bu insanlar, kendilerini kamuoyunu oluşturan kişiler, Türkiye'yi uygar ulusların modern dünyasına götürmeye yazgılı öncüler olarak gören, iyi eğitim görmüş, bilinçli bir grup oluşturuyorlardı. Bunlar, değişim fikrine bağlıydılar ve ilerleme karşısında bir engel olarak gördükleri gelenek karşısında sabırsızdılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması büyük bir imkândı, artık Türkler kendilerini yeniden keşfetmekte ve bir çöküş durumunu yansıtan geçmişi ortadan kaldırarak yeni bir başlangıç yapmakta özgürdüler. Bu tutum aynı zamanda Fransız devrimci geleneğinin ve pozitivistimin son Osmanlı İmparatorluğu'nun radikal düşüncesi üzerinde yarattığı etkinin devamıydı. Devrimci ve Jakoben gelenek hem İttihatçılar hem de Kemalistler için bir esin kaynağı oldu. "Kardeşlik"ın yerine "Adalet"i geçirerek 1789'un düsturunu benimsemeleri ve 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında Ulusal Savunma ve Kamu Selamet Komiteleri kurmaları bir rastlantı değildi. Her ne kadar İttihatçılar'ın en önemli önderlerinden Talat, yabancı çağdaşları tarafından Danton olarak betimlendiyse de, Türk devrimi kendi Robespierre'ini çıkaramadı.

Devrimci Fransa'nın geleneğine uyan Kemalistler, Mart 1920'de İstanbul'un Müttefiklerce işgalini, Osmanlı Devleti'nin *de facto* sonu olarak değil, Kemalistlerin "birinci ulusal yıl" olarak betimledikleri yeni bir dönemin başlangıcı olarak gördüler. Bu ilk

adımın tamamen yeni bir toplumun kurulmasına götüreceği umuluyordu. Böyle bir toplum için, tıpkı Fransa'daki devrimcilerin yeni bir Fransız insanı yaratmak zorunda kalmaları ve Bolşevikler'in yeni bir Sovyet insanı ya da sosyalist insan yaratma sürecinde olmaları gibi, kendilerinin de, "Osmanlı'dan çok farklı yeni bir Türk tipi" yaratmak zorunda olduklarını biliyorlardı.

Kemalist Türkiye için bu, boş bir böbürlenme konusu değil, yeni rejimin yüz yüze geldiği gerçek bir sorundu. Kemalistler, bir Türk kimliği nosyonunun neredeyse hiç var olmadığı bir toplum devralmışlardı. Ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar halk kendisini dini bağlılıklarına göre tanımlamıştı. Bulgar ya da Arap olabilirdiniz, ama Grek Ortodoks Kilisesi'ne mensup idiyeniz, kendinizi Grek olarak tanımlardınız. Ulusalculuğun çok dinli, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'na girmesiyle birlikte bu durum değişmeye ve farklı cemaatler arasında bir ulusal uyanış ve canlanma süreci gelişmeye başladı. Türkler ulusalculuğu benimseyen son halk oldular. Bunun nedeni yönettikleri kozmopolit sistemin sürmesinde büyük çıkarlarının olmasıydı. Bu nedenle ellerinden geldiğince bir hanedan ideolojisi -Osmanlıcılık- geliştirmeye çalıştılar. Çoğu kişinin Türk ulusalculuğunun öncüsü olarak gördüğü İTK bile kendisine "Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi" diyordu.

Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda "Türk" teriminin, pek gelişmiş olmayan, kaba köylüler, kabile insanları ya da taşralılar için kullanılan alaycı bir terim olduğunu belirtmek gerekir. İnsanlar bir tercih yapmak durumunda kaldıklarında, kendi kültürü ve kendi dili olan (Türkçe değil *Osmanlıca*), ırk ve din sınırlarının ötesinde yer alan bir tabakanın üyeleri, "Osmanlılar" olarak anılmayı tercih ediyorlardı. Böylece herkes, ister Grek, Ermeni, Yahudi, Arap, Kürt, Arnavut ya da Türk olsun, gerekli kültür ve dil özelliklerine sahip olduğu takdirde bir Osmanlı olarak kabul edilebiliyordu. Ulusalculuk söylemine daha aşına olanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olaylara değinirken, Tür-

kiye'den ve Türklerden söz eden Avrupalıydı. Zamanla birkaç Türk bu dili benimsedi ve eğitim görmüş seçkinlerin diline ters düşen bir halk diliyle, "Türkçe" yazmaya başladı. Gene de, 1897 gibi geç bir tarihte bile, ulusalçı şair Mehmet Emin (Yurdakul) yeni oluşan ulusalçı gururla, "Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur," diye yazdığına, bu sözler büyük bir şoka yol açtı. Ulu-salcıların kurdukları yeni ülke için benimsenen isim, "Türkiye" bile, İtalyanca "Turchia"dan alındı.

1908'den sonraki dönem, Türk ulusal bilincinin oluşumu bakımından önemliydi ve Kemalist devrim mitolojisi bunun oluşumundaki en önemli unsurdu. Türklük, Anadolu'nun tarih ve geleneklerinden ("uygarlığın beşiği" deniyordu) gurur duymayı gerektiriyordu; bunların ikisi de yeniden keşfedilmiş, hattâ imal edilmişti. Ancak Türklük, aynı zamanda, İslam Dünyası'nın geri kalan kısmına ters düşecek şekilde, laiklik ya da en azından bir Türk İslamı vurgulanarak tanımlanıyordu.

Yenilik düşüncesi Kemalist rejimin gündemine girdi. Feodal ve yarı-sömürge olarak betimlenen eski düzenin "çağdaş" (*muasır*) bir düzenle yer değiştirebilmesi, bunun için de yıkılması gerekiyordu. Yaşanan dönem bağlamında bunun anlamı kapitalizm idi. Kemalistler çizgisel bir Avrupa tarihi, özellikle Fransız tarihi fikrine sahiptiler ve Türkiye'nin bu tarihten çok şey öğreneceğini umuyorlardı. Fransa'da Third Estate'in* önderliği, en ileri ve devrime önderlik edebilecek yeteneğe sahip sınıf olan burjuvazinin eline geçmişti. Avrupa'daki anayasal hareketi burjuva devriminin bir parçası olarak yorumladılar. Türklerin benzeştirmeleri de aynı sürecin bir parçasıydı. 1908 Devrimi anayasal monarşi içinde sınıf hâkimiyetini oluşturma girişimi olarak görüldü. Ancak bu gi-

* 1789 Fransız Devrimi'nden önce, ulusal mecliste halkı temsil eden grup. Diğer iki grup kiliseyi ve soyluları temsil ediyor, her üç grup Estates-generale'i oluşturuyordu -çn.

rişim kısmen başarılı olmuştu. Kemalist teorisyenler Türkiye’de şunu iddia ediyorlardı:

“Ekonomik çıkarları “burjuvazi” sıfatıyla betimlenebilecek ya da halk ile soylular arasında duran bir toplumsal sınıf olarak ayırt edilebilecek hiç bir sınıf yoktu; Türkiye’de bir aristokrasi bile yoktu, sadece halk ve saray vardı.”

İnisiyatifi ele geçirecek bir burjuvazi olmadığı için kendilerini bütün sınıflardan özerk bir yurtseverler grubu olarak gören Kemalistler, 1914-1918 Savaşı sırasında İttihatçılar’ın başlattıkları bir görevi, bir burjuva devrimini vekâleten gerçekleştirme görevini üstlendiler. Gelişmiş sınıf yapısı olmayan bir toplumda kendilerini halkın önderleri, devrimci Fransa’nın Third Estate’ine yakın bir kategori olarak gördüler, ama Narodniklerin arlık Rusyası’nda yaptıklarından da esinlendiler. (Bu yıllarda Rus İmparatorluğu’ndan gelip İstanbul’a yerleşen Türk entelektüellerinin etkisi oldukça önemliydi.) “Halk” eski düzene karşı çıkan çeşitli toplumsal güçlerin biraraya gelmeleri anlamını taşıyordu. Bu kolektifin başlıca görevi, sadece eski toplumu yıkmak değil, aynı zamanda yeni bir rejimin kurulmasında işbirliği yapmaktı. Her iki görev de, “halk”ı oluşturan ve aralarında bir çıkar çatışmasına yer olmayan bütün gruplar arasında tam bir dayanışma ve birliğin sağlanmasını gerektiriyordu. Kemalistler onlara müteşekkirdi: “Ülkemizdeki entelektüeller, tüccarlar, çiftçiler ve köylüler ve memurlar farklı toplumsal grupların üyeleri değildirler. Aralarında derin ekonomik farklılıklar da yoktur. Herkes üreticidir ve halktandır.”

Kemalistlerin reform hevesleri, her ikisi de aslında tutucu ve ihtiyatlı olan yerli burjuvazi ve eşrafla kurdukları ittifak tarafından engellendi. Ancak şubat 1925’te patlak veren Kürt isyanı ve ardından gelen olağanüstü “Düzeni Koruma” (Takriri Sükûn -n.) rejimi (1929’a kadar yürürlükte kaldı) hükümetin Türkiye’nin yasal çehresini değiştiren düzenlemeyi yapmasını sağladı. Çıkarılan

pek çok yasanın doğrudan ve dolaylı etkisi modern Türkiye'nin en azından şehirlerde gelişmesi için daha uygun bir toplumsal ortam yaratacaktı.

Bu yıllarda radikal Kemalistler geleneklere ters düşen yasaları çıkarırlarken "Putları kiralım" sloganını kullanıyorlardı. Kasım 1925'te bütün Türk erkeklerinin bundan böyle fes giymeleri yasaklandı. Bunun yerine şapka giyilecek, böylece kişinin başındaki şapkasıyla toplumsal ve dinsel farklılıkların belli olmasına son verilecekti. Halk İslamı'nı temsil eden ve bu nedenle Müslüman kitleler üzerinde yerleşik resmi İslam'dan daha büyük bir etki yaratan derviş tarikatları ve onların tekkeleriyle "aziz"lerinin türbeleri kapatıldı. Türkler de Fransız devrimcileri gibi yeni bir takvim getirdiler. 1917'ye kadar Türkler günün tarihini belirlemek için üç farklı yöntem kullanıyorlardı: Muhammet Peygamber'in Mekke'den Medine'ye göç ettiği İ.S. 622 yılıyla başlayan İslami ay sistemi; Batılı milâdî takvimden on üç gün geride olan Juliyen takvim; ve resmi amaçlarla kullanılan Milâdî takvim. Mart 1917'de İttihatçılar, geleneksel yılların muhafaza edildiği, değişikliğe uğratılmış milâdî bir takvimi yürürlüğe koydular. Kemalistler 1 Ocak 1926'da yürürlüğe giren Milâdî takvimi benimseyerek bu karışıklığa son verdiler. Yeni günün akşam ezanıyla başladığı İslami zaman belirleme tarzının yerine uluslararası saat kullanılmaya başlandı. Bu değişiklikler, özellikle iş ilişkilerinde dış dünyayla iletişim sağlamayı kolaylaştırdı. Aynı nedenlerle, Türkiye'deki çalışma haftasını batıyla aynılaştırmak için 1935'te pazar günleri, haftalık tatil olarak ilan edildi.

Yıkılması gereken bir sonraki put, İslami hukuk yasası, *şeriat* idi. Osmanlı İmparatorluğu ve 1926'ya kadar cumhuriyet, bütün dini cemaatlerin esas olarak aile ve miras işlerinde kendi özel yasalarını uygulamalarına izin verirken, İslami yasayı, *şeriât*'ı kullanmıştı. Lausanne Antlaşması'nın 41. maddesi azınlıklara bu

hakkı veriyordu. Ancak Yahudi ve Hıristiyan cemaatleri bu ayrıcalığı kabul etmediler ve Batı medeni kanununa göre yaşamak istediler. 1926'da hükümet İsviçre Medeni Kanunu'nu, İtalyan Ceza Kanunu'nu ve daha çok Alman ve İtalyan yasalarını temel alan bir Ticaret Kanunu'nu yürürlüğe koydu.⁵

Bu dönemin geleneklere en ters düşen reformu belki de Arap harflerinin yerine, Türkçe yazılan Latin harflerinin geçirilmesiydi. Okur yazar insanlar bile tek bir hamlede geçmişlerinden koparıldılar. Bir gece içinde neredeyse bütün ulus okur yazar oldu. Arapça-Farsça harflerin Türkçe yazmaya uygun olmadığı sonucuna varılmış ve bu harfler Türkler arasında çok düşük olan okur yazarlık düzeyinden sorumlu tutulmuştu. Reformcular, Türkçe'nin kolayca okunup yazılabilmesi için alfabeyi basitleştirmeyi düşünmüşlerdi. Ancak eski yazının kaldırılıp yenisinin getirilmesinin bütünüyle yabancılaştırıcı bir uygulama olduğunu pek az kişi düşündü. 1920'lerin başında bu konuda bir örnek vardı. Sovyet hükümeti 1924'te Türk Cumhuriyetleri'nde Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanılmasına karar vermişti. Bu sorun, Türkiye'de 1920'ler boyunca tartışıldı, ancak tutucular böyle bir yeniliğe izin vermeyecek kadar güçlüydüler. Kemal bu önlemi ancak muhalefet ezildikten sonra ulusa dayatmayı düşünebilirdi. Bir deneme olarak Mayıs 1928'de Batılı sayılar Arapça sayıların yerini aldı. O sırada Kemal bütün ülkede halkın önüne çıkarak Latin harflerini tanıtmaya başladı. Nihayet 1 Kasım 1928'de parlamento yeni Türk alfabesini yürürlüğe koyan yasayı çıkardı. Yeni yılın başlangıcından itibaren bütün yayınlarda yeni alfabe kullanılacaktı.

Bu devrimci önlemin amaçlarından biri, Türk toplumunun yapısı üzerinde bir etki yaratmak bakımından en önemli olanı, yeni Türkiye'de okur yazarlık sürecinin ve eğitimin hızlandırılmasıydı. Cumhuriyet hükümeti, gerçekten devrimci bir rejim gibi, devrimin ancak geniş halk kitlelerinin eğitilmesi başarıldığı takdirde kök sa-

lacağını kabul ediyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında okur yazarlık oranı son derece düşüktü. 1927 sayımlarına göre nüfusun % 9'dan daha azı okur yazardı; gerçek okur yazar oranı muhtemelen daha da düşüktü. Mustafa Kemal okur yazarlığın kişiyi insanlaştıracığına ve bu nedenle okuma yazma öğretmek kişileri insan haline getirmenin, deyim yerindeyse, ulusal bir görev olduğuna inanıyordu.

Kasım 1929'da hükümet, yeni harfleri yetişkinlere öğretmek amacıyla tasarlanan "Ulusal Okullar" atılımını başlattı. Okur yazarlara bir çağrı yapılarak yeni okullar açma faaliyetine eşlik etmeleri istendi. Kemal, entelijansiyayı, "her yurttaşa, her kadına, erkeğe, hamala ve balıkçıya Yeni Türk alfabesini öğretmek" için teşvik etti. Şöyle diyordu:

"Bu işe girişirken ulusun, toplumun, sadece yüzde on ya da yirmisinin okuyup yazabilmesinin ve yüzde sekseninin hiç okuma yazma bilmemesinin bir utanç olduğunu unutmayın. İnsan olanlar kendilerinden utanmalıdırlar. Bu ulus kendinden utanmak için kurulmamıştır. Kendisinden ve gurur verici olaylarla dolu olan tarihinden gurur duyması için kurulmuştur. Ancak nüfusun yüzde sekseni cahilse bu bizim suçumuz değildir. Türk'ün mizacını anlamaksızın onu zincire vuranların hatasıdır."

"Geçmiş hataların köklerini ve dallarını yoketmemizin zamanı gelmiştir. Bu hataları düzeltereğiz. Bunu yaparken bütün yurttaşların bu faaliyete fiilen katılmalarını istiyorum. Sonuç olarak Türk toplumu yeni alfabeyi bir ya da iki yıl içinde öğrenmelidir."

"Ulusumuz kendi yazısıyla ve kendine özgü zekâsıyla uygar dünyanın yanında yerini alacaktır."

Ülkede okur yazarlığın artmasından ayrı olarak, basında denildiği gibi "harf devrimi"nin yaşanan zamanın ilerisinde olduğu görülen bir başka amacı vardı. Gazeteci Yunus Nadi'ye göre asıl hedef "Türkiye'yi gerçekten ve maddi olarak Avrupa ile birleştirmek" idi. Bu adımın sonuçları, çok büyük, çok derin ve uzun vadeli oldu. Bu reform, Türkiye'nin doğusundaki İslam Dünyası'yla olan

bağlarını öteki reformlardan daha fazla gevşetti ve ülkenin yüzünü bir daha geri çevrilemeyecek biçimde batıya çevirdi. Türkiye'nin kendi harflerinin Avrupa ile birleşmek için yeterli olmadığı görüldü, ancak birlik, bunu ülkenin kapitalizm ve daha sonra demokrasi deneyiminin zirvesi olarak gören Türk seçkinlerinin kutsal kabul ettikleri bir hedef haline geldi.

Latin alfabesinin benimsenmesi ve bunu izleyen okuma yazma seferberliği, okur yazarlık oranında büyük bir artış sağladı. Okuyup yazabilen nüfusun oranı 1928'de yaklaşık % 8'den, 1935'te % 20'nin ve savaşın sonunda 30'un üzerine çıktı. Rejimin eğitim çabası daha çok kent ve kasabalarda sürdü ve kırsal kesim geriden gelmeye devam etti. Tutucu kırsal eşrafla kurulan ittifak bir kez daha köylüler arasında eğitimin yaygınlaşmasını engelledi. Toprak ağaları, kendi haklarını bilen ve şikâyetlerini dile getirebilen okur yazar ve siyasallaşmış köylüler görmek istemiyorlardı.

Şehirlerden Anadolu'nun ilkel köylerinde çalışmaya istekli öğretmen bulma sorunu sürüyordu. Bu köyler, temiz içme suyu, elektrik gibi en temel olanaklardan yoksundu ve pek azında okul vardı. Öğretmenler köye geldiklerinde asla kavrayamayacakları bir dünyayla karşılaştılar. Şehirle kır arasında büyük bir uçurum vardı. Köylü kuşkucu ve asık yüzlüydü, hâlâ Ankara'daki laik rejime rağmen hesaba katılması gereken bir güç olan yerel din adamlarının etkisi altındaydı. Bunlar kentli bir Kemalist'in üstesinden gelemeyeceği, ancak köylünün anlayabileceği bir dille konuşuyorlardı.⁶

Ne var ki, Anadolu'daki köy bile 1930'larda bütün Türkiye'yi kasıp kavuran değişim rüzgârlarından tam olarak kaçmadı. Askere alınan köylülere orduda buldukları süre içinde okuma yazma, aynı zamanda hijyen ve teknolojiyle ilgili bilgiler öğretildi. Bu askerler terhis olup köylerine döndüklerinde kazandıkları becerileri öteki köylülere öğrettiler. Bu türden insanlar, içinden gel-

dikleri ortamı ve zihniyeti bildikleri ve aynı dili konuşarak iletişim kurabildikleri için kendi köylerinin doğal önderleri oldular.

Atatürk, köylerde ilk öğretimin neden bu kadar başarısız olduğunu ve bu tür insanlar aracılığıyla kırsal Anadolu'ya uygarlığın nasıl götürülebileceğini görmek için bir eğitim komisyonu atadı. Yanıt çok açıktı: Köylü gençlerin eğitim ve öğretimi, muhtemelen yozlaşacakları kentlerde değil, yerel ortamda gerçekleştirilmelidir. Onlara Kemalizm'i ve yeni Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu devrimi, aldıklarını mesajı köye aktarabilecekleri şekilde öğretmek gerekiyordu. Aynı zamanda onlara, öğretmenlerin yaptıkları işleri yapabilmeleri için pratik bilgileri içeren bir müfredatı da öğretmek gerekiyordu. Bu şekilde eğitilmiş kadınlar ve erkekler daha sonra, modern yöntemleri iletebilecek şekilde köylerine döneceklerdi. Komisyon raporunu inceleyen hükümet, 1940'da Köy Enstitüleri'ni, kırsal kesimde değişimi gerçekleştirme araçları olarak kurmaya karar verdi.

Bu türden ilk kurum "Ulusal Savunma Yasası" gereğince olağanüstü yetkilerle donatılan bir hükümet tarafından kuruldu. Tek parti rejiminin disiplinine ve resmi bir muhalefetin yokluğuna rağmen, çok sayıda milletvekili (tam tamına 148) yasanın Büyük Millet Meclisi'nde oylandığı oturuma katılmayarak bu radikal tasarımı onaylamadıklarını gösterdiler.

Okuma yazma öğreterek köylüleri uyandırma, onlara sağlık ve etkin tarım bilgileri öğretme, kısaca onlara yeni bir özgüven duygusu aşılama fikri, tutuculara göre tehlikeliydi. Sonuç olarak, özgün bir düşünce olan Köy Enstitüleri'nin ömrü kısa oldu. Savaştan sonra bu okullar, enstitü öğretmenlerinin köylülere verdikleri eğitim türünün onları "istenmeyen ideolojiler" (sosyalizm ya da komünizmin üstü kapalı ifadesi) için kolay bir hedef haline getirdiği ve sınıf çatışmasını kışkırttığı gerekçesiyle saldırıya uğradı. Bu kurumların niteliği değiştirildi, müfredatlarında da değişiklikler yapıldı.

“Karma eğitime son verildi: Kızlar ayrı enstitülere yerleştirildiler. Tarlada ve atelyelerde verilen pratik kurslar sınırlandırıldı ve bunların yerlerini teorik kurslar aldı ve genelde “yaparak öğrenme” anlayışının yerine, sadece “öğrenme” anlayışı geçirildi. Bu değişimin bir sonucu olarak Köy Enstitüleri dinamik ve ilerici ruhlarını kaybettiler ve 1954’te... Demokrat Parti Hükümeti onları Köy Öğretmen Okulları adı altında mevcut öğretmen okullarıyla birleştirdi.”⁷

Kırsal Türkiye’nin çehresini değiştirebilecek ve bir bütün olarak toplumu dönüştürecek en özgün tasarımlardan biri böylece sona ermiş oldu. 1948’de ülkedeki yaklaşık 44.000 köye hizmet etmek üzere sadece 20 enstitü kurulmuştu. Bu kurumlar, yaklaşık 25.000 öğrenciyi köylere hizmet götürmeleri için eğitmeyi başarmışlardı. Bu sayı yetersiz olabilir, ancak bu öğretmenlerin yarattıkları etki sayılarına oranla çok daha fazlaydı. Bu etki yüzünden öğretmen Anadolu’daki tutucu güçlerin hedefi haline geldi. Bu güçler, öğretmeni, değişimin ajanı, dolayısıyla statüko’nun düşmanı olarak görüyorlardı. Bu kurumlar aynı zamanda, gerçekçi ve yaşanan deneyimin damgasını taşıyan romanlarıyla halkın köy hayatını algılayışını değiştiren birçok yazar çıkardı. İlk akla gelen, en tanınmış yazarlardan biri olan Fakir Baykurt’tur. Ne yazık ki, ne onun romanları ne de enstitülerden çıkan öteki yazarları başka dillere çevrilmiştir.

Tutucuların Köy Enstitüleri hakkında yaptıkları başlıca eleştirilerden biri, köylünün ahlakını bozduğunu söyledikleri karma eğitim uygulamasıyla ilgiliydi. Araştırmaların da gösterdiği gibi bu eleştiri tamamen yersizdi. Ancak bu eleştirilerin temelinde daha büyük bir sorun, kadın ve kadın hakları sorunu vardı. Bu da, kadın hakları konusunu her şeyi olduğu gibi muhafaza etmenin temeli olarak gören tutucu unsurların korkusunu yansıtıyordu.

Diğer pekçok sorun gibi, kadınlara eşit haklar sorunu da 1908 Devrimi’nden sonra öne çıktı. Anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasını entelijansiya Osmanlı toplumundaki herkesi kapsayan

bir “özgürlük deklerasyonu” olarak gördü. Bu özgürlük kadınları, haremde tutulan eski rejim kadınlarını olmasa da, İstanbul’un siyasal olarak bilinçli orta sınıf kadınlarını kapsıyordu. Haremde yaşayan kadınlar monarşinin kaldırılması ve Osmanlı saray halkının sürgüne gönderilmesiyle birlikte ortadan kalkmıştı.⁸ Ötekilerin, köylü ve işçi kadınların kendi kaderlerini erkekleriyle aynı zamanda değiştirmeleri bekleniyordu. Ancak kadınlar için böyle bir değişim zorunlu değildi.

Osmanlı toplumunda kadınlar pek dikkate alınmazlardı. Askere gitmedikleri için nüfus sayım memurları onları doğru dürüst kaydetmezlerdi. Kadınlar küçük sanayi kuruluşlarında, tekstil ve halı dokumacılığı, sigara imalatı gibi tekelleştirilmiş bazı iş kollarında çalışırlardı. Bu tür iş kolları “kadın işi” olarak sınıflandırılır ve onlara erkeklerden daha düşük ücret ödenirdi; Fransızların hazırladıkları bir rapor, kadın emeğini “sudan ucuz” sözleriyle betimliyordu.

Kentli, üst ve orta sınıf kadınların başlıca kaygıları , evlenme, boşanma ve miras işlerindeki kişisel haklarını genişletmekti. Osmanlı toplumunun üst tabakaları ondokuzuncu yüzyılda reformdan geçirilirken, üst tabakadan kadınlar pek az kazanım sağladılar. Ancak kendi sınıflarından erkeklerle eşitlik sağlayabilmeleri için uzun bir yol katetmeleri gerektiğini biliyorlardı. 1908 yılı, Jön Türk basınının “Kadınlar geleneğin prangalarından kurtarılmalıdırlar” demesiyle birlikte radikal reform umutlarına yol açtı. Jön Türk hareketinin liberal kanadı, kadınlar toplum içinde fiilen rol alacak kadar özgür olana kadar, Türk toplumunun dönüştürülemeyeceğini anladılar. Her şeyden önce kadınlar, Türk toplumunun yarısını -çok sayıda Müslüman erkek ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl savaşlarında öldüğü için muhtemelen daha da yüksek bir oranını- oluşturuyorlardı. Eğitim görmüş kadınların hem aile hem de toplum içinde geniş çapta modernleştirici bir rol oynamaları bekleniyordu.

Jön Türk hareketi içindeki “Baticılar” bütün bunların far-
kındayken, tutucuların ve gericilerin muhalefetine karşı böylesine
radikal tutum alacak siyasal güçten yoksundular. Köylülerin ve iş-
çilerin durumlarını iyileştirme vaatlerini yerine getiremedikleri
gibi, kadınlar için de önemli bir şey yapamadılar. Başlangıçta
kadınlar devrimden sonra halka açık yerlerde daha az örtünecek
kadar kendilerini özgür hissettiler. Ancak bu durum bütün sı-
nıflardan tutucuların öfkesine yol açtı, çünkü bu konuyu hükümete
karşı gerçekleştirilen saldırıların ve Nisan 1909’da yapılan ba-
şarısız karşı devrim girişiminin nedenlerinden bir olarak gö-
rüyorlardı. Kadınlar ilerlemeden erkekler kadar yararlanamadıkları
için doğal olarak düşkürlüğüne uğradılar. Nitekim “Kadın Hak-
larını Savunma Derneği”nin yayın organı *Kadın Dünyası*,
1911’de, devrimin yıldönümünde çıktığında, bu düşkürlüğünü
yansıttı ve kutlamaları bir “erkekler bayramı” olarak betimledi.

Kadınların durumu bir bütün olarak toplumun durumuyla bir-
likte kötüleşti. Balkan Savaşı (1912-1913) ve Birinci Dünya Sa-
vaşı sırasında hükümet, kadınların zorunlu emeğine varan uy-
gulamayı başlattı. Cepheye giden erkeklerin geride bıraktıkları,
özellikle savaş endüstrisindeki işlerin yapılması için “Kadın Ta-
burları” kuruldu. Öte yandan, orta sınıf Müslüman kadınlar ilk kez
bürokrasiye, özellikle yeni kurulan telefon ve posta idarelerine gir-
diler. Bu alan Eylül 1914’te kapitülasyonların kaldırılmasıyla bir-
likte genişlemişti. Avrupalı güçlerin kendi posta işlerini yü-
rütmelerine artık izin veriliyordu.

1908’den sonra orta sınıf kadının durumu eğitim ola-
naklarından -okul ve üniversite- daha kolay yararlanabileceği öl-
çüde iyileşti. Kadınlar sınırlı da olsa iş bulabiliyorlardı. Artık ka-
musal yerlerde olduğu gibi, eğlence yerlerinde de görülebiliyorlar;
ö zamana kadar, aksansız Türkçe konuşan Ermeni kadınların alanı
olan sahneye çıkabiliyorlardı.

Kadın haklarının yaygınlaştırılması İttihatçılar’ın üstlendikleri

bir Türk burjuvazisi yaratma sürecinin parçasıydı. İttihatçılar. savaş sırasında burjuvaziyi güçlendirdikleri gibi, kadın haklarını da yaygınlaştırdılar. 1917 tarihli "Aile Hukuku Üzerine Kararname" kadınlara boşanma hakkı verdi, evliliği din yetkililerinin elinden alıp devletin yetki alanına soktu, erkeğin poligami uygulamasını kadının rızasına bağladı.⁹

Kadınlar Kurtuluş Savaşı sırasında daha fedakârca katkıda bulundular. Ancak bu fedakârlık onlara hiçbir siyasal kazanım sağlamadı. Oy verme ya da parlamentoya seçilme hakları inkâr edildi. Bu durum çağdaş Batı'daki uygulamayla kıyaslandığında çok kötü görülmeyebilir. Ancak yeni ulusun yaratılmasına böylesine hayati bir katkıda bulunan bir grup yurttaşın bu türden haklarını inkâr etmenin yanlış olduğunu hisseden Kemalistler'in sayısı az değildi. 1924 Anayasası'nın XI. Maddesi -"Otuz yaşını dolduran her Türk seçimlere girebilir"- tartışılırken, o sırada yıldızı parlayan bir Kemalist politikacı ve geleceğin başbakanı Recep Peker, bu maddenin kadınları kapsayacak şekilde değiştirilmesini önerdi. Önerisine karşı çıkanlara şöyle dedi:

"Türk Devleti'nin halkın devleti olduğunu, bir Halk Cumhuriyeti olduğunu söylüyorsunuz. Peki Türk kadınları Türkiye nüfusunun en az yarısını oluşturmuyor mu?... "Her Türk" sözü, otuz yaşını dolduran her Türk kadınına da uygulanmalıdır."

Peker'in değişiklik önerisinin parlamentodaki Kemalist burjuva devrimine genelde muhalefet eden kişiler tarafından geri çevrildiğini belirtmek gereksiz. Durum biraz gülünçtü, çünkü 1923 genel seçimlerinde birçok seçim bölgesinde, ikinci derecedeki seçmenler aday olmadıkları halde kadınlara oy vermişlerdi. Mustafa Kemal'in karısı Latife Hanım, tutucu bir kent olan Konya'dan, önde giden diğer pek çok kadın gibi 30 oy almıştı. Halk, kendi önderlerinin önündeydi.

Ne var ki, pek çok Kemalist kadınların "geleneğin zincirlerinden" kurtarılmasından yana olsa da, onlar, değiştirmek için

mücadele etmekte oldukları toplum üzerinde geleneğin ne kadar etkili olduğunu ve tutucuların gücünü biliyorlardı. Bir put kırıcı olarak Kemal, Türk kadınının statüsünde bir devrim yapma girişiminde bulunduğu takdirde, büyük bir ayaklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını biliyordu. Kalabalıklara örtünmenin ne kadar aşağılayıcı olduğuna dair uzun söylevler veriyor, ancak fesi ortadan kaldırdığı gibi peçeyi de kaldırmaya cesaret edemiyordu. Yurt gezilerinde kendisine eşlik eden, eğitim görmüş, batılı ve özgür bir kadınla evlenerek örnek olmak istedi. Evlat edindiği kızları Kemalist kadın modeli olarak yetiştirdi; bunların biri yeni kurulan Ankara Üniversitesi'nde tarih profesörü olurken, öteki pilot olarak eğitildi ve 1937'de ayaklanan Kürt isyancıları bizzat bombaladı. Her ikisi de bilinçli olarak erkeklere ayrılan alanlarda yer almak üzere eğitildiler. Ancak Atatürk, kadınlarla ilgili değerlerini asla ülkeye zorla kabul ettirme girişiminde bulunmadı. İslami toplumda gelenek konusunda öylesine duyarlıydı ki, peçeyi yasakladığını işittiğinde Afgan hükümdarı Kral Emanullah'ın devrileceğini önceden gördü.

Ancak Kemalistler tutucu muhalefet karşısında pasif kalmadılar. Geleneğe cepheden saldıramadıysa da, bu durum onları geleneğin temellerini zayıflatmaktan alıkoymadı. 1929'da Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği bir "Miss Turkey" yarışması bu yönde atılan bir adımdı. Türkiye'de ve muhtemelen çoğunluğu İslam olan bir toplumda ilk kez böyle bir yarışma düzenleniyordu. Basın bir "Miss Turkey" seçme sürecini ayrıntılı olarak betimleyerek, olaya büyük yer verdi. Bu ticari değil siyasal bir olay, yenilik getirmenin, Avrupa'ya ve uygar dünyaya benzemenin bir başka yoluydu. Yapılan eleştirilere karşı, devlet desteğiyle yarışmayı düzenleyen Cumhuriyet (3 Eylül 1929) savunmacı bir tutumla şu karşılığı verdi:

"Büyük bir ciddiyet ve samimiyetle başarılı biçimde yerine getirildikten sonra, bütün dünyada yapılmakta olan bu işten bizler ken-

dimizi hiçbir neden olmaksızın neden mahrum edecektik? Hangi kusur, hangi hata Cumhuriyetçi Türkiye'yi dünyanın gerisinde tutabilirdi?"

Bir sonraki yıl "Miss Turkey 1930", Dünya Güzellik Yarışması'na katılmak üzere Rio de Janeiro'ya gitti. İki yıl sonra, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katıldığı yıl, 1932 yılının "Miss Turkey"i, Keriman Halis, Dünya Güzellik Kraliçesi unvanını kazandı. Yirmi yıl sonra, Ağustos 1952'de Günseli Başar aynı unvanı kazandığında, bu olay, Avrupa'nın Kore'ye asker gönderen ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne katılan iki partili bir Türkiye'yi benimsediğini gayriresmi biçimde gösteriyor gibiydi.

Güzellik yarışmaları kısmen de kent alt orta sınıfının iffet taslamasını zayıflatmak ve bu sınıftan kadınlar arasında bir güven duygusu yaratmak için düşünüldü. (1930'ların başlarında İstanbul çevresindeki halk plajları da kadınlara açıldı.) Sadece okula giden evlenmemiş kızların, küçük kamu görevlilerinin kızları vb.nin bu türden etkinliklere katılmalarına izin verildi. Bunlar bürokraside memurluk için "serbestleşmiş" olmaları gereken kadınlardandı. Türk kadınının kaydettiği ilerleme hakkında görüşleri sorulan şair Nazım Hikmet, kendisine kozmetik değişiklikler gibi gelen bu gelişmeden pek etkilenmediğini ortaya koydu. Şöyle diyordu: "Kadınların saçlarının uzun ya da kısa olması bence önemli değil; kadın bir kısrağ değildir. Önemli olan kadınların çalışmalarıdır."

1930'ların başında kadınlar giderek yaygınlaşan işgücünün bir parçası haline geldiler. Ve ülke sanayileştikçe ve bütün Anadolu'da fabrikalar açıldıkça, işgücü ihtiyacı artmaya devam etti. Artan fırsatların bir sonucu olarak anlaşmalı evlilik uygulaması ortadan kalkmaya başladı. Bazı kadınlar artık kendi isteklerine göre evleniyorlardı. Çekirdek aileyi temel alan yeni bir aile hayatı biçimi kentlerde oluşmaya başladı. 1932 Türkiye ve Dünya Güzellik Kraliçesi Keriman Halis gibi kadınlar bu yeni özgürlüğün sembolleri haline geldiler. Bunlar kendilerini aynı zamanda Ke-

malist devrimin bir parçası olarak görüyorlardı. Keriman Halis, Dünya Güzellik Kraliçesi unvanını kazanması üzerine Gazi Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti: "Kazandığım başarı sizin ülkemiz kadınlarına ilham ettiğiniz fikirlerin sonucudur."

Türk Kadınlar Birliği'nin önderlik ettiği kadın hareketinin başarısı erkek nüfusun tepkisiyle ölçülebilir. Birlik'e yönelik şikâyetlerin yanı sıra, basında yer alan makale ve mektuplardan da anlaşıldığı kadarıyla, kadınların eşitlik talebi karşısında endişeye kapılan çok sayıda erkek vardı. Derin kökleri olan erkek şovenizminden ayrı olarak bu erkekler, yapılan işin cinsiyete göre tanımlandığı geleneksel işbölümünün ortadan kalkması nedeniyle alarma geçmişlerdi. Kadınları iş piyasasında kendilerine rakip olarak görüyorlardı: "ağzımızdan ekmeğimizi alıyorlar. Kadınların eşitlik taleplerinin bu kadar ileri gitmesi doğru değildi."

300 Kadınlar Birliği Başkanı Latife Bekir Hanım kadınlara karşı giderek artan bu eğilimi protesto etti. Bazı erkeklerin bu hareket hakkında düşündüklerinin tam tersine, kadınların erkekleri rakipler olarak değil ortaklar olarak gördüklerini söylüyordu. Kadınlar, her bir kadının kendisine evin dışında bir hayat kurması için değil, sadece erkekler kadar yetenekli ve olgun olduklarını kanıtlamak için eşitlik istiyorlardı. Erkeklerle, kadınların çalışması konusunda şikâyet etmemeleri tavsiye edildi; tam tersine, bundan memnun olmalıydılar, çünkü kadınlar artık eve ekmeği getiriyorlardı.

1930'lardaki ekonomik ilerlemeyle birlikte kadınlar biraz daha özgür oldular. Kadınlar daima toprakta çalışmışlardı, ama artık tekstilden sigara imalatına kadar her büyük endüstri dalında onların emeği kullanılıyordu. Aslında Anadolu şehirlerindeki kadınlara yeni açılan fabrikalarda yeterince iş verilmediği için şikâyetler oluyordu. Kadınların oynamakta oldukları ekonomik rol onlara yeni bir siyasal statü verilmesini gerektiriyordu. Nitekim Nisan 1930'da kadınlara aynı yıl yapılacak belediye seçimlerinde

oy kullanma hakkı verildi. Dört yıl sonra, Aralık 1934'te parlamento, kadınların yasama meclisi için sadece oy kullanmalarına değil aday olmalarına da izin veren bir tasarımı oy birliğiyle kabul etti. Şubat 1935'te genel seçimler yapıldığında yeni meclise 18 kadın seçildi. Bunların onaltısı kentli, üçü lise, biri yüksek okul mezunuydu, geri kalanı daha yüksek eğitim görmüş olmakla övünüyordu. İçlerinden sadece biri köylülüğü temsil ediyordu. Özürlü bir askerin karısı olan Şekibe İçel, Bursa vilayetinde kendine ait olan küçük bir çiftliği yönetiyordu. Köy muhtarlığına seçilmiş ve Atatürk'ün 1930-1931'de yaptığı Anadolu gezileri sırasında onunla tanışmıştı. Atatürk bu kadının zekâsından ve ülke sorunlarının farkında oluşundan öylesine etkilendi ki, onun parlamentoya alınmasını emretti ve Şekibe İçel parti listesinden milletvekili seçildi.

Türk kadınının siyasal ve toplumsal statüsündeki bu hızlı yükseliş, Genel Oy Ve Eşit Yurttaşlık İçin Uluslararası İttifak'ın Onikinci Kongresi'ne Kadınlar Birliği'nin de davet edilmesiyle birlikte zirveye ulaştı. Rejimin tam destek verdiği kongre, Nisan 1935'te, İstanbul'daki Yıldız Sarayı'nda toplandı. Tartışılan konulardan biri, özellikle kadınları bütün dünyada geri bıraktıran toplumsal adet ve yasalarla ilgili meselelerde kadınlar arası işbirliği sağlamaktı. *The Times* (23 Mayıs 1935) şu gözlemede bulunuyordu: "Türk temsilciler, geçmiş kuşağın deneyimleri kendilerine pek azının üstesinden gelinebilen toplumsal değişimde bir perspektif kazandırdığı için bu konuda konuşurlarken gayet yetkin olduklarını hissettiriyorlar." Kongreden sonra Ankara'ya bir heyet gitti ve Atatürk tarafından kabul edildi. Atatürk heyetin faaliyetlerini övdü ve onlara şöyle dedi: "Türkiye'deki kadın ve erkeklerin yeni bir Türkiye yaratmak için güçlerini birleştirmeleri gibi, bütün ulusların kadın ve erkekleri de dünya barışını korumak için güçlerini birleştirmelidirler."

Atatürk'ün mesajından hemen sonra Türk Kadınlar Birliği hü-

kümet tarafından dağıtıldı; birlik, son toplantısını 10 Mayıs'ta yaptı. Birlik'in amacına ulaştığı ve varlık nedenini artık kaybetmişti söyleniyordu. Artık kadınlar *siyasal bakımdan* erkeklerle eşit olmuşlardı. Bunun yeterli olduğu düşünülüyordu; daha ileri gidilirse toplumsal düzen bozulabilirdi. Sınıflar gibi, kadın ve erkeklerin de rekabet ya da çatışmadan çok uyum içinde birarada çalışmaları bekleniyordu. Ayrıca, tek parti zihniyeti güçlendikçe, CHP kendi denetiminin dışında bağımsız bir örgüte gerek görmüyordu.

Kadın hareketi, toplumdaki geniş bir destek görmeksizin, devletin emirlerine karşı herhangi bir protesto olmaksızın ortadan kalktı. Tek protesto kadın gazeteci Sabiha Sertel'den geldi. Sabiha Sertel, kadınların erkeklerle siyasal eşitlik kazandıkları doğru olmakla birlikte, kadınların toplumsal ve ekonomik eşitlik kazanmak için daha uzun bir yol katetmek zorunda olduklarını, yazdı. Mücadele uzun ve zorlu olacaktı ve bunu sürdürebilmek için bir örgüte ihtiyaç vardı.

Sadece kentlere ve kasabalara baktığımızda bile Kemalist devrimin Türkiye'nin çehresini büyük ölçüde değiştirdiğini görürüz. Gösterilen çabaya rağmen kırsal kesimde bu kadar büyük değişiklikler olmadı. Hükümetin demiryolu siyaseti kayda değer bir etki yarattı ve Anadolu'yu ulusal pazarla bütünleştirmeyi hedefleyen demiryolu şebekesinin yayılmasına yol açtı. Bu süreç nihayet 1950'lerde ve 1960'larda, Amerikan himayesinde, demiryollarının değil de kara yollarının inşasıyla tamamlandı.

Bu arada hükümet yabancı demiryolu şirketlerini ulusallaştırdı ve yenilerini inşa etmeye başladı. Ankara-Sivas hattının Temmuz 1930'da tamamlanması büyük bir coşkuyla karşılandı. *Cumhuriyet*, "Ülkemizi demir ağlarla örüyoruz," diye yazdı. Demiryolu hattını açmaya giden Başbakan İsmet (İnönü) demiryolu inşaatının Türkiye için bir varlık, birlik ve bağımsızlık sorunu olduğunu ilan etti. Ankara-Sivas hattı eğer Kurtuluş Savaşı sı-

rasında var olsaydı, diyordu, Türk ulusu Sakarya Savaşı'nda bir ölüm kalım mücadelesi vermek zorunda kalmazdı. Demiryolu hattı tamamlandığına göre, artık İzmir'e yönelik bir dış tehdit olmazdı. Ne var ki demiryollarının önemi sadece stratejik değildi. Bu yollar, Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik gelişmesi için de aynı derecede önemliydi. Lokomotif gittiği her yere uygarlık götürüyordu. Hükümetin demiryolu siyasetini maliyetine bakmaksızın sürdürmesinin nedeni buydu.

“Türkiye'nin kalbi” olarak betimlenen Ankara, Kemalist devrimin sembolü oldu. Başkentın İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasının en temel nedeni stratejikti: özellikle Boğazlar uluslararası statüye bağlanmışken, İstanbul'un denizden savunulması neredeyse imkânsızdı. Doğu Trakya'daki Türk toprakları, İstanbul'un karadan gelecek saldırılara karşı savunulması için gerekli derinliği sağlamıyordu.

Bununla birlikte aynı derecede önemli siyasal ve kültürel nedenler de vardı. Cumhuriyetin ilanından 16 gün önce, 13 Ekim 1923'te yapılan bir tartışmada, süreklilik arayışı içinde olanlar, tarihsel ve ekonomik rolünden ve Halifelik'in merkezi olarak taşıdığı kutsal nitelikten ötürü İstanbul'un başkent olarak kalması gerektiğini öne sürdüler. Kemalistler geçmişten kopmak istedikleri için bütün bu argümanları engel olarak gördüler.

“İstanbul [diyordu Milletvekili Celal Nuri] Osmanlı İmparatorluğu'nun, çeşitli din ve etnik kimliklere mensup halkların oluşturdukları çokuluslu bir devletin başkentiydi. Öte yandan Ankara, bir ulusal devletin, gelişmekte olan genç bir devletin başkenti olarak farklı bir anlam taşıyacaktır.”¹⁰

Ankara cumhuriyetçi seçkinlerin özlemlerini sembolize etti ve onların çökmüş bir emperyal geçmişin harabeleri üzerinde yeni bir kültür ve uygarlık yaratma arzularının ifadesi oldu. Ankara cumhuriyetin Washington'u, İstanbul ise New York'u idi! 1920'li yılların başında Ankara hâlâ nüfusu yaklaşık 25.000 olan küçük bir

Anadolu kasabasıydı. Moher yünleriyle (Britanya’da Angora olarak bilinirdi) kentin ismini taşıyan kedi ve keçi türleriyle tanınırdı. Bu kasaba doğu-batı demiryolu hattının birleşme noktası olarak stratejik önem taşıyordu. Ancak Türk cumhuriyetinin başkenti olarak anılmaya başladığında, büyük bir değişim geçirdi. Cumhuriyetin kurucularının çoğu Balkan kökenli olduğu için, Anadolu ovasının orta yerinde bir Balkan şehri kurmak istediler. Bakanlık binaları olarak kullanılan kışla benzeri alçak taş binalar, iki tarafı ağaçlı yollar ve küçük bahçeli evler yakın zamanda kaybedilen yerleri hatırlatıyordu.

Ankara Türk cumhuriyetinin başkenti olarak hızlı bir gelişme kaydetti. 1927’de nüfusu 74.000 olmuştu. Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Ankara yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı bir kente dönüşmüştü; 1935 nüfus sayımlarına göre kentin nüfusu 123.000 idi. Ancak hâlâ taşra niteliğini sürdürüyordu. Bu arada İstanbul’un nüfusu 673.000’den 740.000’e çıkmıştı. 1950’de Ankara’nın nüfusu 300.000’e ulaştı. Kent bir sonraki kuşakla birlikte hızla büyümeye devam edecek ve nüfusu bir milyonu aşacaktı.

Türk başkenti 1930’larda, çağdaşları tarafından, eski kentteki Hacı Bayram Camii dışında “minaresiz kent” olarak betimleniyordu. Gerçekten de kentte anılmaya değer tek bir cami yoktu. 27 yıl süren CHP yönetimi sırasında tek bir büyük cami inşa edilmedi. Kentin modern kesimindeki Maltepe Camisi, 1950’lerde, CHP’nin seçim yenilgisinden sonra inşa edildi. Ancak caminin Ankara’nın profiline hâkim olmasına izin verilmedi. Bu şeref, bir tepenin üzerine inşa edilen ve Demokratlar iktidardayken tamamlanan bir laik tapınağa, Atatürk’ün anıtkabrine bahşedildi. Anıtkabir kentin hemen her yerinden görülür ve geceleri özellikle aydınlatılır. Ancak 1970’lerde İslami duygular yeniden canlandığında, Ankara kendi “Süleymaniyesi”nin gene bir tepenin üzerine ve kentin profiline hâkim olacak şekilde inşa edildiğine tanık oldu. Cami, Özal’ın 1983’te iktidara gelmesinden

sonra tamamlandı ve İslamcılarının zaferini sembolize etti. Ankara sonunda “minareli bir kent” olmuştu.

İstanbul ticaret alanında önderliğini korurken, Ankara cumhuriyetin kültürel ve entelektüel merkezi olarak gelişti. Kendi ulusal tiyatrosuna kavuştu, opera ve bale grupları oluşturuldu ve Avrupa’dan getirtilen yönetmenlerce yönetildi. Böylece seçkinler için bir Batılı kültürel ortam yaratıldı. Melodileri kederli olan Türk müziğinin dinamik, devrimci Türkiye için yetersiz kaldığı düşüncesiyle, Ankara radyosuna klasik Batı müziği yayını yapması emredildi. Ankara aynı zamanda Batılı öğrenimin entelektüel merkezi haline geldi. Yeni ideolojiye bağlı genç akademisyenler (kadın ve erkek) üniversitede etkili ve itibarlı görevlere getirildiler.

Başkent’in yüksek burjuvazisinin alameti farikası haline gelen bu yeni Batı kültürü sadece ince bir yıldız olarak kaldı ve toplumu büyük çapta etkilemedi. Aslında yönetenler ile yönetilenler arasında bir uçurum yaratıldı. Yönetilenler, tamamen ayrı bir dünyada yaşadıkları görülen yeni seçkinlerle hiçbir ortak nokta bulamıyorlardı. Bu seçkinler farklı giyiniyor ve anlayamadıkları bir dille konuşuyorlardı. Ve yönetenler gene de halkçı olduklarını iddia ediyorlardı. Bu yabancılaşma, 1930’lar boyunca artarak sürdü ve karizmatik Atatürk’ün ölümüyle birlikte daha da ağırlaştı.

Artık iki kültür vardı: Zayıf ama etkin bir azınlığın bürokrasiyle birlikte anılan, batılılaşmış, laik kültürü ve halk kitlelerinin İslam’la birlikte anılan yerli kültürü. İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda muhalefete bir kez daha izin verildiğinde, bu yabancılaşma büyük bir başarıyla sömürülebildi ve yönetimdeki partiyi seçim yoluyla uzaklaştırabilmek için gerekli kitle desteğini sağladı. Bu olay, etkisi günümüzde de hissedilen İslami uyanışın başlangıcını belirledi.

1920'lerin radikal reformları cumhuriyetin kurumlarını de-
ğiştirir ve halkı yeni bir yönde ilerlemeye zorlarken, Kemalistler
bu türden reformların, ülkede bir devrim tarafından des-
teklenmedikçe kısa ömürlü olacağını biliyorlardı. Siyaset ve eko-
nomi ya da siyasal ve ekonomik egemenlik arasında, birincisi ol-
madan ikincisinin de olamayacağını iddia ederek, hiç bir ayırım
yapmadılar. Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kong-
resi'nde, Ekonomi Bakanı, bunu kategorik biçimde ortaya koydu:
“ Ulusal egemenliği ulusal ekonomik egemenlik olarak anlıyorum.
Aksi halde ulusal egemenlik bir hayal olur.” Dönemin Kemalist
yazını, ekonominin modern devletin temeli olduğunu ve ekonomik
yapı oluşturulamadığı takdirde devrimin başarısızlığa uğ-
rayacağını sürekli vurguluyordu.

Rejim ekonominin Avrupa rekabetine karşı savunulmasını bi-
rinci görevi olarak görüyordu. Kemal, Tanzimat reformcularının
serbest ticaret siyasetinden (1839-1876) bu yana Avrupa'nın re-
kabeti karşısında devletin kendi ekonomisini koruyamamış ol-
duğunu, Mart 1922 kadar erken bir tarihte kaydetti. Türk'ün re-
kabet yeteneği, “ekonomik kapitülasyonların zincirleri”yle.
Avrupalı tüccarlara düşük gümrük tarifeleri gibi ekonomik ay-
rıcalıklar sağlayan antlaşmalarla köreltilmişti. Sonuç olarak Av-
rupa olağanüstü bir konum kazanmış ve Türk hükümetini “ya-
bancı sermayenin jandarması” durumuna indirgemişti. Osmanlı
İmparatorluğu “yabancıların bir sömürgesi” haline gelmişti.
Kemal Paşa yeni Türkiye'nin böyle bir durumu kabul etmeyeceği
sonucuna varıyordu. Türkiye dilediği gibi gümrük vergisi koyma
özgürlüğünde ısrar edecekti. Aksi halde sanayileşmek imkansız
olacaktı. Kemalist seçkinler sanayideki gelişmeyi yeni Tür-
kiye'nin kurulmasında hayati bir bileşen olarak görüyorlar, Av-
rupa mallarını ithal etmekten hoşnut olan yerli burjuvaziden, bu
konuda ayrılıyorlardı. Kemalistler sanayi ile uygarlığı aynı şey
olarak görüyor, Türkiye'nin uygarlık hedefine ulaşması için,

güçlü, dengeli ve bağımsız bir sanayi ekonomisine sahip olması gerektiğine inanıyorlardı. Türkiye sanayileşerek uygarlığa giden yolu da hazırlıyordu. Sanayileşme hareketi aynı zamanda “bütün devrimci eylemlerimizin temeli”ni oluşturan demokrasinin güçlü bir dışavurumu idi. Burjuvazi ise, tam aksine, Avrupa sanayisine bir pazar olarak hizmet eden bir Türkiye’de ticari aracı rolü oynamak istiyordu.

Kemalistler Türkiye’nin Batı’nın bir ekonomik sömürgesi olarak kalmasını istemiyorlar, ancak siyasal ve ekonomik kısıtlamalar olmaksızın geldiği sürece yabancı sermayeyi memnulukla karşılıyorlardı. Savaşın tahrip ettiği, sermayeden yoksun bir Türkiye’nin modern bir ekonomik temel oluşturmak için dış yatırım kullanmak zorunda olduğunu anlayacak kadar gerçekçiydiler. Kemal’in sözleri bu durumu açıkça ortaya koyuyordu:

“Ulusumuzu kısa sürede mutluluk ve refaha kavuşturmak istiyorsak mümkün olduğu kadar çabuk yabancı sermaye sağlamak, ülkemizin refahı ve gelişmesi için gerekli olan her türlü yabancı teknik bilgiden azami ölçüde yararlanmak zorunda kalacağız... Şimdiki mali durumumuz kamu tesisleri kurmak, bunları yerleştirmek ve işletmek için yetersizdir.”

Lausanne’da barış görüşmeleri başlamadan birkaç gün önce, Şubat 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde ekonomik egemenlik arzusu bir kez daha ifade edildi. Türkiye, siyasal önderlerinin ve çeşitli ekonomik grupların bağımsız bir ulusal ekonomi hedefi çevresinde tam olarak birleştiklerini, dünyanın önünde kanıtladı. Ancak Büyük Güçler bu retoriğe kanmadılar. Ülkenin ne kadar zayıf ve bölünmüş olduğunu, müzakerecilerin kendi ülkelerinin egemenliğini ihlal eden Batılı taleplere direnemeyeceklerini biliyorlardı. Türk heyeti Lausanne’da siyasal ve hukuksal kapitülasyonların kaldırılması karşılığında ekonomik tavizler vermek zorunda bırakıldı. Sonuç olarak gümrük vergileri 1916 yılında geçerli olan oranlarda donduruldu; ithal edilen ve

yerel olarak üretilen mallara farklı vergi oranları uygulanması yasaklandı. Bu kısıtlamalar 1929'un başlarında kaldırıldı. Türkiye'nin hasta ekonomisini koruma hakkı bu tarihe kadar engellendi.

Cumhuriyetin erken döneminde ekonomi bir kronik az gelişmişlik durumundaydı. Türkiye, 1917 sayımlarına göre nüfusu 14 milyonun altında olan, toplam nüfusun sadece 16,4'ünün 10.000'den fazla kent ve kasabada yaşamakta olduğu bir tarım ülkesiydi. Toprak üzerinde hiçbir baskı olmadığı ve ekime açılan toprak miktarı artmaya devam ettiği için gelecek yirmi yıl boyunca nüfusta meydana gelen artış, kasabalar için hiçbir sorun yaratmadı. 1950'de nüfusun sadece % 18,8'i kentlerde yaşıyordu. Ancak savaştan sonra durum değişti. Nüfus artışı sürüyordu. Özellikle endüstriyel gelişme, artan nüfusu özümleyecek kadar hızlı ve ulaşım, göçü teşvik etmeye yeterli olmadığı için toprakların bölünmesi gerekti.

Sanayi sektörü de son derece zayıftı. 1915'te tekstil ürünlerinde (yünlü, pamuklu ve ipekli) ve tütün işleme gibi öteki iş kollarında yoğunlaşan yaklaşık 14.000 kişilik bir iş gücü vardı. Savaş sırasında sanayide bir büyüme olduysa da, yenilginin ardından resesyon başladı. Ermenilerin katledilmeleri ve sürülmeleri ve Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi, Hıristiyanlar pek çok sanayi kuruluşunun sahibi oldukları için, zaten pek parlak olmayan durumu daha da ağırlaştırdı. Ayrıca ekonomide eşgüdüm tamamen kaybedildi; çeşitli kesimler birbirini tamamlamıyor ve bu durumda bir ulusal pazarın anlamı kalmıyordu. Örneğin 4.240 kilometrelik tek demiryolu hattı Batı Anadolu'da yoğunlaşıyordu. Yabancıların sahip olduğu bu hat Türk hammaddelerini kendi sanayileri için ithal eden ve Anadolu'nun daha zengin bölgelerine Batı'nın mamul mallarını ihraç eden Avrupa pazarının ihtiyaçlarını karşılamak için düşünülmüştü. Öte yandan Anadolu'nun tahıl üretim bölgeleriyle bunları tüketen kentler ara-

sındaki ulaşım imkânları öylesine ilkel ki, yabancı tahıl Anadolu'dan İstanbul'a ulaştırmanın maliyeti 8.8 \$ iken, aynı buğdayı New York'tan İstanbul'a ithal etmek sadece 5 \$'a mal oluyordu. Dolayısıyla İstanbul nüfusunu, Ankara ve Konya'dan değil Iowa'dan beslemek ve Anadolu köylüsünü geçimlik çiftçiliğe terk etmek daha akılcı görünüyordu."¹¹

Cumhuriyet, hasta bir ekonomi için hayati olan sermaye birikimini engelleyen büyük bir dış borçla hayata başladı. 1932 gibi geç bir tarihte devlet bütçesinin en büyük oranı (146.210.355 TL.) cumhuriyetin borçlarını ödemeye ayrılmışken, savunma, bayındırlık işleri, maliye, jandarma, adalet, hıfzısıhha ve sosyal yardım, tarım ve din işlerine sadece 86.007.852 lira ayrıldı.¹² Bütün bu kısıtlamalar nedeniyle Türkiye'nin 1920'lerde izlediği ekonomik siyaset kötünün en iyisini yapma umuduyla saf pragmatizmi temel aldı. Özel sermayenin sesi şimdilik hâkim durumdaydı ve hükümet özellikle Türk kapitalistlerini geliştirecek özel girişimler biçimindeki dış yatırımı teşvik ediyordu. Nitekim 1920 ile 1930 arasında kurulan şirketlerin yaklaşık üçte biri yabancı sermaye ile ortaklı.

Aslında bu, İttihatçılar'ın savaş zamanında izledikleri yerli kapitalistleri güçlendirme siyasetinin bir devamıydı. Yerli kapitalistler ekonomik gelişmenin motoru olacaklardı. Rejimin sözcüleri, François Guizot'nun Fransız burjuvazisine yaptığı tavsiyeyi benimsediler: "*Enrichissez-vous Messieurs! (Efendiler, zengin olunuz)*. Artık barış gelmişti, siyasal risk olmadığı sürece, bu göreve yardımcı olmak için yabancı sermayeye başvurmak mantıklıydı. 1924'te İş Bankası'nın kurulması devletin ekonomi felsefesini sembolize ediyordu. Banka Atatürk tarafından, İzmir'in önde giden iş adamlarından biri olan kayınpederinin önerisiyle kuruldu. Bankanın amacı, hem yabancı bankalarla hem de İstanbul'da hâlâ

çok güçlü olan gayri Müslim kapitalistlerle rekabet edebilecek ulusal bir mali kurum oluşturmaktı. Kemalist seçkinlerin, Atatürk'ün de içlerinde bulunduğu en önde giden bazı üyeleri bu girişime ortak oldular ve girişimi örgütleme görevi, bütün iş topluluğunun güven duyduğu Celal Bayar'a verildi. İş Bankası "özel çıkar grupları lehine, çeşitli ekonomik faaliyetler yürüten şirketler aracılığıyla etkin bir lobi ve iş çevreleriyle hükümet arasında bir aracı olarak" faaliyete başladı. Aslında banka ile devlet arasında öylesine bir ortak yaşama ilişkisi vardı ki, İş Bankası genellikle "politikacıların bankası" olarak betimleniyordu.¹³

1927 Sanayii Teşvik Yasası bu ortamda çıkarıldı. Yasa, devletin yerli kapitalistlere, ulusal bir sınıf olarak davranmaları ve dürüstçe kazanmaları için her türlü teşviki sağlamaya istekli olduğunu gösterir. Özel servet birikimini teşvik etmek isteyen hükümet özel firmalara bazı devlet tekelleriyle işbirliği yapma hakkı verecek kadar ileri gitti. Hükümetin bu siyaseti gayet iyi işledi ve bu dönemde bazı yerel iş adamları muazzam servet edindiler. Hükümet içindeki kaynakları sayesinde içerden bilgi alabildikleri için 1929'da ithalata konulacak yeni tarifeler hakkında her şeyi biliyorlardı. Sonuç olarak, tarifeler yürürlüğe girmeden önce yabancı mal ithal edip istiflediler. Bu durum ticaret dengesinde büyük bir bozulmaya, liranın değerinde o sırada dünya krizinin ağırlaştırdığı keskin bir düşüşe neden oldu. Bu gelişme işadamları için iyi olabilirdi, ama ulusal ekonomi için tam bir felaket oldu. Kamu borçlarının maliyeti hızla yükseldi ve hükümet 1930'da yabancı alacaklılara ödemeleri durdurmak zorunda kaldı. Türkiye'nin dış kredisi büyük zarara uğradı; borç bulmak ve dış yatırımı cezbetmek daha da zorlaştı.

Kendi ulusal burjuvazilerinin bencilce davranışıyla çakışan dünya krizi karşısında Kemalistler tam *laissez-faire* siyasetini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldılar. 1929 ile 1931 yılları arasında hükümet, ekonomiyi, özellikle de dış ticareti korumacı bir

yaklaşım ile devletin denetimi altına sokmak için bir dizi önlem aldı. O sırada devlet ulusal sanayiye doğrudan müdahale fikrini benimseme noktasına henüz gelmemişti. Gene de devletçilik olarak betimlenen bu siyaset 1930'da açıkça tartışılıyordu.

Devletçilik hâkim partinin programına 1931'de girdi. Ancak terim henüz ekonomiye uygulanabilecek şekilde tanımlanmış değildi. Devlet şimdilik sadece ekonomiyi düzenlemekle yetiniyordu. Yerli malı kullanılmasını teşvik etmek için kampanya açıldı. İthal mala tapılan bir toplumda bu yeni bir uygulamaydı. Ancak devlet yurttaşlarının zihniyetini değiştirmeye kararlıydı. Basından bu konuyu ulusal bir sorun olarak ele alması ve "bağımsızlık mücadelesinde nasıl başarıya ulaştıysak bu mücadelede de kesinlikle başarılı olacağız" fikrini okurlarına anlatması istendi.

Bu kararlı kampanyanın bir sonucu olarak ekonomi biraz istikrar kazandı ve devlet daha doğrudan ve aktif bir rol oynamaya teşvik edildi. 1930 ile 1932 yılları arasında, devletin sıkı gözetimi altında sınai büyüme oranı % 14,8 olarak hesaplandı. Sonuç olarak ithalat 1929'da 256 milyon liradan, 1932'de 101 milyon liraya varan büyük bir düşüş kaydetti ve "Cumhuriyetin ilanından bu yana ilk kez müsbet ticaret dengesi sağlandı."¹⁴

Bu ilerlemeye rağmen dünya krizi ülkeyi feci bir biçimde etkiledi. Tarımsal ürün fiyatlarında köylülüğün geçimini etkileyen büyük bir düşüş vardı. Sınai ürün fiyatlarında meydana gelen düşüş de işçilerin geçimini etkiliyordu. Krize gösterilen Kemalist tepki bu kez de pragmatik oldu ve Atatürk'ün 1930- 1931 yıllarında çıktığı yurt gezilerinde yaptığı gözlemleri temel aldı. Atatürk, halkın büyük kısmının ne kadar zor koşullar altında yaşadığını ilk kez görme fırsatı buldu ve bu durum onu, yeni bir ekonomik kalkınma stratejisini gerektirse bile, genel durumu iyileştirme yollarını aramaya zorladı.

Devletçilik adı altında benimsenen strateji devletin üretim ve yatırım alanlarında büyük bir rol oynamasını gerektiriyordu. Ekonomiye devlet müdahalesi Türklerin icadı değildi. 1914-18 savaşı sırasında “devlet ekonomisi” olarak betimlenen bu siyaseti denemek zorunda kalmışlardı. 1930'larda terim zamana aydurldu. Ancak bu siyasetin temel özellikleri değişmedi: Özel sektöre yol göstererek ve gücünün yetmediği ekonomik alanlara girmesini sağlayarak, onun gelişmesine ve olgunlaşmasına yardımcı olmak.

İşadamları kısa sürede kâr sağlayamayacakları alanlara yatırım yapmakta isteksiz davranırlarken, hükümet, tutarlı bir sanayi temeli yaratmak için önlemler almaya başladı. Devlet, öteki bölgeleri de geliştirmek ve gelişmiş kuzey batı ile Anadolu'nun gelişmemiş vilayetleri arasındaki uçurumu kapatmak için, sınıai projelerini bütün Anadolu'ya dağıttı. Strateji, Orta Anadolu'daki Kayseri ve Malatya gibi vilayet merkezlerinde fabrika kurmaktı. Böylece bütün bölgenin zamanla bundan yararlanacağı ve gelişeceği umuluyordu.

Temmuz 1935'te en büyük tekstil fabrikalarından biri Kayseri'de açıldı. Bölgeyi dönüştürmek için tasarlanan bu örnek sanayi kuruluşu, 33.000 yün eğirme aleti, 1.082 dokuma tezgâhı ve bir boyama ünitesiyle övünç kaynağıydı. Makineler Sovyetler Birliği'nden, dokuma aygıtları Birleşik Devletler'den sağlandı. Ancak Sovyet mühendisleri fabrikayı kurdular, işlettiriler ve devredecekleri Türkleri eğittiler. Bu tekstil fabrikalarının ilki ve en büyüğüdü, ancak Konya, Nazilli ve Malatya için de fabrikalar planlanıyordu.

Böyle bir strateji, yapılan yatırımın getirisi düşük ve yavaş olduğu için özel sektöre asla cazip gelmemişti. Bu nedenle özel sektör İstanbul ve Marmara Denizi çevresindeki, ulaşım imkânlarının gelişmiş, iş gücünün görece eğitilmiş olduğu daha ileri Kuzeybatı Anadolu bölgesini tercih etti. Bu bölge neredeyse bütün

özel yatırımları cezbetmeye devam etti ve ülkenin geri kalan kısmı üzerindeki öncülüğünü arttırdı.

Parlamentonun 9 Ocak 1934'te oylayarak kabul ettiği Birinci Beş Yıllık Plan'la hükümet bu anormal durumu düzeltmeye başladı. Plan, ülkenin çeşitli yerlerinde 12'si devlet tarafından inşa edilecek olan 15 fabrikanın kurulmasını öngörüyor, cam ve kâğıdın yanı sıra tekstil endüstrisine ağırlık veriyordu. Böylece pahalı ithal ürünleri tüketiminin sona ereceği umuluyordu. Kumaştan ayakkabıya kadar pek çok tüketim malı üreten Sümerbank gibi büyük "Ekonomik Devlet Kuruluşları" ve madencilikle uğraşan Etibank (Hititbank) bu yıllarda kuruldu. Türkiye, Sovyetler Birliği'nden sonra planlı ekonomi uygulayan ilk ülkelerden biri oldu. İlk plan 1938'de sona erdiğinde bu planın başarılı olduğu görüldü. İkinci plan aynı yıl içinde başlatıldıysa da, savaş nedeniyle uygulanamadı. Bu plan birincisinden çok daha iddialıydı ve hedefleri, madenleri işletmek, bir madencilik endüstrisi oluşturmak ve bütün Anadolu'da enerji santralleri kurarak ülkeyi elektrikle donatmaktı. Rejimin büyük düşkünlüklerinden biri petrol arama çalışmalarının başarısızlığa uğraması oldu.

Bu işlerin çoğu kısa bir dönemde gerçekleştirildi. Bir altyapı oluşturuldu ve sanayileşme süreci harekete geçirildi. Türkiye artık daha önce ithal ettiği pek çok malı üretiyordu. Sadece iç pazar için çeşitli tüketim malları üretmekle kalmıyor, bazı sermaye malları ve küçük silahlar da üretiyordu. Devlet işletmelerine yapılan yatırımlar devletçiliği eleştirenleri bile şaşırtacak şekilde geri öden-di.

Bu başarıların bedelini işçiler ve köylüler ödedi. İç ticaret şartlarında sanayi lehine meydana gelen değişim işçilere yansıtılmadı. İşçilerin hayat standardı düşmese de durgunlaştı. Bununla birlikte bu konuda kesin veriler yoktur ve ancak izlenimlere dayanarak yargıda bulunmak mümkündür. Boratav şu yargıya varmak için dolaylı bulgular olduğunu öne sürer: "Bu gerçek üç-

retlerin az çok geçimlik düzeyde olduğu ve ücret malları fiyatındaki düşüşün doğrudan doğruya parasal ücretlerdeki düşüşle sonuçlandığı bir dönemdi”¹⁵

Hükümet, işçilerin hayat standartlarındaki düşüşü ve çok ağır çalışma koşullarını protesto etmek için 1934’de bir İş Yasası çıkardı. Bu yasa 1936’da Mussolini’nin yasaları model alınarak güçlendirildi. İşçilerin ne sendika kurmalarına ne de grev yapmalarına izin veriliyordu. Onlara, çıkarlarının korporatizm ilkelerine göre örgütlenen devlet tarafından gözetileceği bir toplumda uyum içinde yaşamaları söyleniyordu.

1930’ların ekonomik siyaseti “toplumsal barış”ı muhafaza etmek için baskıcı önlemleri gerektiriyordu. Her türlü muhalefet komünizm olarak damgalandı ve şiddetle cezalandırıldı. Hükümet, geniş anlamda “komünist propaganda” olarak tanımlanan şeyi bir suç haline getiren ceza yasasındaki (o da İtalya’dan alınmıştı) 141 ve 142. Maddeler’i işletti. Yazar Kerim Korcan şunları hatırlar: “O günlerde polis ‘yiycek ekmek bulamıyorum, aldığım ücretle geçinemiyorum, dediğinizi işitirse sizi doğruca nezarete atardı.” Hükümetin siyasetini eleştiren düzinelerce insan bu maddeler uyarınca alındılar ve hapsedildiler.

1932’de devlet, çiftçileri dünya tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen düşüşten kurtardı. Türkiye’nin başlıca ihraç ürünlerinden biri olan buğdayın fiyat endeksi 1929’da 100’den 1931’de 32’ye düştü. Buğday üretiminin artması artık çiftçiler için bir anlam taşımıyordu ve Türk tarımının çökmekte olduğuna dair bir korku vardı. Bu durumda hükümet bir fiyat destekleme programı uyguladı ve ürünü piyasa fiyatının üzerinden satın aldı. Hükümet bu desteği ekmek fiyatlarını yükselterek karşıladı ve 1914’ten beri % 1059 yükselen hayat pahalılığının tırmanmasına katkıda bulundu.

Hükümetin aldığı önlemler Türk tarımını suyun yüzeyinde

tuttu. Küçük ve orta çiftçiler kriz karşısında topraklarını kaybetmeden geçinebilecek ekonomik artıktan yoksun olsalar da, 1930'larda ekime açılan toprak miktarında artış oldu. Ancak 1936'da dünya fiyatlarının yükselmesiyle birlikte, artık başlıca tarım ürünleri alıcısı olan hükümet piyasada oluşan fiyatlardan daha düşük ödeme yapabildi. Sonuç olarak sanayi projelerinde kullanabileceği dev kârlar sağladı.

1939'da savaş patlak verdiğinde Türk ekonomisi tek başına büyümek için gerekli "kalkış"ı yapmaktan hâlâ uzak olsa da, büyük bir ilerleme kaydetmişti. Ülke, korunmuş bir piyasada bir ya da iki planı daha uygulayabilseydi, böyle bir aşama mümkün olabilirdi. Ama bu gerçekleşmedi. Bununla birlikte Türkiye daha az bağımlı bir ülke haline geldi; daha kesin olarak, Sovyetler Birliği, Almanya ve hattâ Birleşik Devletler'le ekonomik ilişkilerini arttırarak, geleneksel partnerleri olan İngiltere ve Fransa'ya olan bağımlılığını azaltmıştı. Dengeyi hâkim tarafa doğru değiştiren, İngiltere'yi Almanya'ya ya da Moskova'yı Berlin'e karşı oynayarak dengeyi muhafaza etmeye çalıştı. Ne var ki, 1930'ların sonunda Berlin rakiplerine karşı üstünlük kazanmıştı.

Türkiye'nin ekonomik siyasetinde devletçiliğin fazla vurgulanmasına rağmen özel sektör de büyük kazanımlar sağladı. Aslında bu konuda fazla şikâyet yoktu, çünkü devlet sadece özel sermayenin, büyük yatırımlar gerektirdiği için gerçekleştiremeyeceği ya da girişim yeterince kârlı olmadığı için girmeyeceği alanlarda sorumluluk üstlenmişti. Hükümetin, sermayenin dostu Celâl Bayar tarafından 1932'den 1939'a kadar yönetilen ekonomik siyasetine göre, sanayi ile tarım arasındaki ilişkide daima sanayi avantajlıydı. Kalem gibi bazı mallardan muazzam kâr sağlandı. 1934'e kadar ülke kalemi dışardan ithal etmişti. Bu tarihte bir Türk grubu İstanbul Ayvansaray'da bir kalem fabrikası kurdu. Dışardan ithal edilen boya dışında, üretim için kullanılan bütün malzeme yerliydi. Ancak boya maliyetin sadece % 10'unu oluşturuyordu. Ja-

ponya ve Sovyetler Birliği'nin yaptığı damping kalem fiyatlarının düşmesine yol açmış, üretimi ithalattan % 20 daha ucuz hale getirerek Türk ürününü rakipsiz hale getirmişti. İmalatçılar hükümetten koruyucu gümrük vergisi istediler ve yabancı rekabeti yok ettiler.

İki sektör yan yana büyümeye devam etti ve özellikle özel sektör İkinci Dünya Savaşı sırasında hızlı bir büyüme kaydetti. Bu büyüme ve yeni güven duygusu devlet himayeciliğine katlanmayı daha da zorlaştırdı. 1940 Ulusal Savunma Yasası ve 1942 Varlık Vergisi, alınan önlemlerin burjuvazinin yararına olduğu düşünülse de, devletin ne kadar keyfi ve beklenmedik biçimde hareket edebileceğini ortaya koydu. Bu duruma bir çare bulmak, özel sektörün kendini güvende hissetmesi için devleti sorumlu hale getirmek gerekiyordu. Bu ancak İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde gerçekleşebildi; o zamana kadar özel sektör sabırlı olmak ve fırsat kollamak zorunda kaldı.

Notlar

1. Paul Helmreich, *From Paris to Sèvres*, Columbus, Ohio, 1974, s. 314 vd.; ve Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra, 1984.
2. Aralov'dan alıntı, Feroz Ahmad, "The Political Economy of Kemalism"; Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (ed.) *Atatürk Founder of a Modern State* içinde, Londra, 1981, s. 157.
3. Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak sorunu üzerine bk. Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks", Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Economie et Sociétés dans L'Empire Ottoman* içinde, Paris, 1983, s. 275-88.
4. 74. Madde şöyledir: "Kamu menfaatinin gerekli kıldığı resmen saptanmadıkça ve ilgili yasalara göre uygun fiyat verilmedikçe hiç kimşenin mülkü gaspedilemez ve malları ya da toprakları müsadere edilemez." Bk. Geoffrey Lewis, *Turkey*, düzeltilmiş 2. bs., 1959, s. 208-9.
5. 1920'lerde ve 1930'larda yapılan reformlar konusunda bk. Henry Elisha Allen'in çağdaş değerlendirmesi, *The Turkish Transformation*, Chicago, 1935, yeniden bs. New York, 1968; ve Donald Webster, *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia, 1939.
6. Köy hayatı konusunda bk. Mahmut Makal, *A Village in Anatolia*, Londra, 1954. Bu kitap Köy Enstitüsü'nde eğitim gören, daha sonra köy öğretmenliği yapan ve bu görevden ayrılmak zorunda bırakılınca gazetecilik ve yazarlıkla uğraşan biri tarafından yazılmıştır. Köy ve küçük kasaba hayatı hakkında sosyolojik değerlendirmeler için bk. Paul Stirling, *Turkish Village*, Londra 1965; ve Arnold Leder, *Catalysts of Change: Marxist versus Muslim in a Turkish Community*, Austin, Texas, 1976.
7. Kemal Karpat, *Turkey's Politics: the Transition to a Multi-party System*, Princeton 1959, s. 380; ve Geoffrey Lewis, *Turkey*, s. 108 ve 131.
8. Saray haremindeki kadınların hayatı konusunda, Kenize Mourad, *Regard from the Dead Princess* romanında hayranlık uyandıran bir değerlendirme sunar, New York 1987.
9. Türk kadınları hakkında yazılmış pek az şey vardır. Bununla birlikte bk. Fanny Davis, *The Ottoman Lady: a Social History from 1718 to 1918*, New York 1986. Kitapta kapsamlı bir kaynakça da bulunmaktadır.

- Ayrıca bk. Janet Browning, *Atatürk's Legacy to the Women of Turkey*, Occasional Papers series, no. 27., Center for Middle Eastern and Islamic Studies, University of Durham, 1985. Ayrıca bk. Mary Mills Patrick'in yazdığı bölüm: "Women", E. G. Mears (ed.), *Modern Turkey içinde*, New York 1924, s. 141-54 ve Fatma Mansur Coşar'ın makalesi, "women in Turkish society", Lois Beck ve Nikki Keddie (ed.) *Women in the Muslim World içinde*, Cambridge, Massachusetts 1978, s. 124-40.
10. Mesut Aydın, "proclamation of Ankara as the nation's capital", *Turkish Review* (Ankara), c. 2, sy.9, Güz 1987, s. 35-50.
 11. Korkut Boratav "Kemalist economic policies and etatism", Kazancıgil ve Özbudun, *Atatürk*, s. 165. Bu makale Kemalist cumhuriyette Türk ekonomisine en iyi kısa giriştir. Daha fazla ayrıntı isteyenler Z. Y. Hershlag'a başvurmalıdırlar, *Turkey: an Economy in Transition*, The Hague 1960.
 12. Türk hükümetinin 1932-3 yılı istatistikleri, Allen, *Turkish Transformation*'dan (s. 97, n.15) alındı.
 13. Boratav, op. cit., s. 169.
 14. Ibid., s. 170.
 15. Ibid., s. 173.